

A testvérháború emlékezeti háttere

V.V. Putyin a 2022. május 9-i, az oroszországi köztelevízió által is sugárzott győzelem napi ünnepélyen a jelenleg Ukrajnában folyó hadműveletet honvédő háborúnak (*отечественная война*) nevezte. Ez természetesen nem hivatalos bejelentés volt, minden ilyen ellenkezett volna az érvényben levő hágai egyezményvel. Talán az ünnepi beszéd érzelmileg felfokozott állapotában elhangzott „elszólás”-ról volt szó, talán egy elszólásnak álcázott retorikai fogásról, a szövegkörnyezet alapján mindkettő elképzelhető. Az orosz elnök arról beszélt a Vörös téren megrendezett hagyományos ünnepségen: „azért jöttünk össze, hogy fejet hajtsunk a nagy honvédő háború hőseinek és áldozatainak emléke előtt.” Majd egy lendületes mozdulattal dél felé mutatott és így folytatta: „De nem feledkezhetünk meg arról, hogy tőlünk délre ma is honvédő háború zajlik.” Akár spontán, akár tudatos „elszólásról” van is szó, az orosz államfő ezzel a fordulattal a jelenleg is folyó hadműveleteket belehelyezte az orosz történelem szimbolikus, identitásalakító történéseinek a sorába. A hivatalos orosz megnevezés továbbra is a специальная операция, „különleges katonai művelet”.

Az első honvédő háború (*отечественная война*) 1812-ben zajlott. A világalomra törő francia császár, Napóleon 1812. június 24-én 600 000 fős hadserege, a Grande Armée élén megtámadta Oroszországot. A szeptember 7-i borogyinói ütközetben a franciák 40 000 katonát veszítettek. A megtámadottak a felperzselt föld taktikáját követték. Amikor a francia seregek szeptember 14-én megérkeztek Moszkva alá, égő várost találtak. A város felgyújtását Rosztopcsin gróf, a város kormányzója rendelte el, a cárnak is csak napok múlva merték megmondani. A többi gyakorlatilag „Tél tábornok” intézte el. Az élelmiszer-tartalékok és egyéb ellátás nélkül maradt francia sereg felmorzsolódott. Mind a mai napig vitatkoznak a hadtörténészek azon, hogy az oroszok hadászati szempontból csakugyan megnyerték-e ezt a háborút.

Tény, hogy a franciák elvesztették, a Grande Armée a visszavonulás során megsemmisült. I. Sándor orosz cár a porosz és az osztrák sereggel egyesülve Lipcse alatt, a „népek csatájában” győzelmet aratott a franciák fölött. 1814-ben seregei élén győztesként vonult be Párizsba. Sikerült megvédenie az orosz földet, és az európai középhatalmak számára fontos szövetségessé válnia.

Százharminc évvel később, 1939 augusztusában írták alá a Molotov-Ribbentrop paktumot, amely rögzítette a katonai semlegességet a Szovjetunió és a náci Németország között. 1941. június 22-én Németország hatalmas erővel – 152 német és 29 szövetséges hadosztállyal – megtámadta a Szovjetuniót. Az emberek hősiességét tanúsították, mind a katonák, mind a polgárok. A katonaként elesettek és civilként meggyilkoltak számát összeadva az embervesztés mintegy húszmillió. Ezt a háborút nevezik az oroszok – az elsőtől megkülönböztetendő – nagy honvédő háborúnak, oroszul a neve: великая отечественная война.

Minden közösségnek, nemzetnek van egy mindenkit összekapcsoló nagy elbeszélése. A Szovjetunió alapító mítosza hivatalosan a Nagy Októberi Szocialista forradalom volt, de legkésőbb a második világháború után mindenki számára átélhető módon a nagy honvédő háború vált azzá. Az előbbi viszonylag keveseket érintett személyesen, főleg a péterváriakat, matrózokat, katonákat. A második világháború viszont szinte minden családot. Az orosz emberekben mind a mai napig nagyon mélyen él ez az emlék. Legyőzték a fasiszta fenevadat és kitűzték a Reichstag épületére a vörös lobogót – ez nemcsak a hivatalos propaganda szintjén fogalmazódott meg így, de az egyszerű emberek gondolatvilágában is. A győzelem bátorságot, hősiességet, bajtársiasságot és hazaszeretetet jelent. És nem utolsósorban a kivívott békét. Ahogy Szilágyi Ákos fogalmazott: „A honvédő háború volt a szovjet társadalom történetének morálisan, érzelmileg, de talán politikailag is a legjobb időszaka. Egy valóságos ellenség ellen harcoltak egy 'jó ügyért' folyó igazságos, népi, 'szent' háborúban” (idézi Barotányi 2023, 8.)

A harcok honvédelemben megnyilvánuló hazafiság, hősiesség az orosz retorikában férfierényként nyilvánul meg. Ennek etimológiai bizonyítéka, hogy a bátorságot jelentő szó, a мужество közös gyökere a 'férfi' jelentésű мужчина lexemával. A maszkulinitás a hős katona alakjában ölt testet, amely megvédi az anyaként megjelenített hazát. Ez a koncepció az orosz metafizikai gondolkozásban, a nőiséget spirituális szintre felemelő Sophia-tanban (софийность) gyökerezik. Ez érhető tetten nyelvileg a 'haza' jelentésű, a női grammatikai nemhez tartozó родина szó родина мать 'haza-anyja', Русь матушка 'Oroszhon anyácska' féle kiterjesztéseiben.

A második világháborúban szerepet kaptak azok a plakátok és röplapok, amelyeken a meggyötört proletárasszony képében megjelenő haza-anyja szólítja az önkénteseket a haza védelmére. A világháborús áldozatok sírjai felett pedig a haza-anyja gyászol. A Leningrádban ma ismét: Szentpétervár 1960-ban létrehozott piszkarjovoi temetőben a félmillió áldozatot rejtő tömegsírok fölött megtört asszonyt ábrázoló szobor tartja leengedett kezében a megbékélés palmaágát. Az üzenet: Oroszország anyácska gyászolja meghalt gyermekeit.

A tevékeny hazafiságnak, a honvédelemnek férfierényként való megjelenítése napjaink oroszországi politikai retorikájában is tetten érhető. Putyin maga is sokszor használja Ukrajna tervezett elfoglalását hazafias cselekedetsorozattá stilizáló beszédeiben a мужество, мужественный szavakat. Nyilván úgy gondolja, ahogy kedvenc filozófusa, Ivan Iljin: „az emberiségnek hősökre, történelmen túli emberfeletti alakokra van szüksége, akiket akarattuk juttat hatalomra” (Snyder 2018, 260.) Valószínűleg saját magát tartja ilyen emberfeletti hősnek, az orosz bilinák, hősi énekek daliája újkori megtestesülésének.

1945 után úgy gondoltak szerte a világon a második világháborúra, mint az utolsó több kontinensre kiterjedő, nemzetek közti küzdelemsorozatra. 1961-ben, a hidegháború egy szakaszában, a kubai rakétaválság idején sokan megrettentek a lehetőségtől, hogy a Szovjetunió újabb világháborút robbant ki. Ekkor írt Jevgenyij Jevtusenko egy verset Хотя ли русские войны? címmel. A szöveget Eduard Kolmanovszkij zenésítette meg, oroszul elsőként Mark Bernesz nagyszerű tolmácsolásában lehetett hallani. Igazán közismertté a dal az 1962-es Helsinkiben megrendezett Világifjúsági Találkozón vált.

Bede Anna fordította magyarra a verset, ezzel a címmel: *Akar-e Moszkva háborút?* Ez így meghamisítja a vers üzenetét, hiszen abban nem az orosz és akkor még szovjet hatalmi centrum – Moszkva – akarataról van szó, hanem az orosz emberekéről.

A címben feltett kérdésre a versben ez a válasz:

Megmondja minden árnyas út,
kérdezd a nyírfát és fenyőt,
a csönddel áldott tág mezőt,
a katonát, ki ott pihen
a nyírfák alján névtelen
s az ő fiát hívd mint tanút,
akar-e Moszkva háborút.

Jevtusenko a névtelen sírban nyugvó orosz katonára, a nagy honvédő háború hős áldozataira utalt. Az elesett katona életét adta a hazáért, azért, hogy utódjai békében élhessenek. Árván felnőtt gyermekei hogyan is akarhatnának mást, mint békét?

Hatvanegy évvel a vers születése után rá kellett döbbernünk: igen, Moszkva háborút akar, sőt már ki is robbantotta. Hogy mit akarnak az oroszok? Nem tudjuk. A hivatalos propaganda teljes erővel próbálja őket manipulálni, sokakat bizonyára sikeresen. Vannak ebben a kérdésben közvéleménykutatások, de ezek kis mintán születtek és ellentmondásos eredményekre vezettek. A közvéleménykutatások diktatúrákban amúgy is megbízhatatlanok.

Vegyük komolyan Putyinnak a Vörös téren elmondott szavait: Ukrajna megtámadását ő egy honvédő háborúnak nevezi. Ennek alapvetően három szereplője van: akit megtámadtak, a honvédő, az ellenség, aki támad és maga a haza. Először is, ki a honvédő? Nyilván az oroszok, az ő államfőjük meghatározása szerint. De kik is ők? A magyarázathoz kissé távolabb kell lépünk a mai eseményektől.

A mai birodalomépítés történelmi alapja: a szlavofil gondolat

Oroszországban a tizenkilencedik században két eszmerendszer állt szemben egymással. Az egyik, kisebbik csoportba tartoztak az úgynevezett nyugatosok, a zapadnyiki. Ők meg akarták dönteni az önkényuralmat, demokratikus államrendre vágytak, és az Európához való civilizatorikus és kulturális felzárkózásra. Ide tartoztak a dekabristák, az arisztokrata felkelők és a forradalmi demokraták. Belső és külső emigrációban éltek, a cárok néhányukat börtönbe vetette. A legnevesebbek közülük Turgenyev, Herzen, Csernisevszkij, Belinszkij, de Puskin is a nyugati orientációjú értelmiségiek közé sorolható.

A másik táborba tartoztak a szlavofilek, ez az irányzat Európától elzárkózva, a többi szláv néppel együtt képzelte el Oroszország jövőjét. A szlavofil gondolkör lényege a „szent Oroszország”, a „harmadik Róma” nevével legitimált spirituális kiválasztottság-tudat. Ezzel kompenzálták a Nyugat tudományos és technikai fejlettsége láttán érzett kisebbségi érzésüket, mondván, mégiscsak mi vagyunk a különbek. Ezt az irányzatot képviselte politikai gondolkodóként Dosztojevszkij is.

A tizenkilencedik század végén kezdtek kibontakozni a szocialista mozgalmak, amelyek a kizsákmányolt tömegek felemelését ígérték egy demokratikus átmenet keretében. Ezek a mozgalmak felülemelkedtek a nyugatos-szlavofil ellentétén. Amikor aztán 1917-ben, a februári polgári forradalom pár hónapja után hatalomra kerültek a bolsevikok, az önkényuralmat proletárdiktatúra váltotta fel.

A szovjet időszak deklarátíve a proletár nemzetköziség talaján állt. Hetven éves fennállása alatt mind a szlavofil, mind a demokráciára törekvő nyugatos gondolkodás legfeljebb bűvópatakként élt tovább.

A Szovjetunió széthullása után rövid ideig úgy látszott, van esélye a demokratikus átrendeződésnek. Ez legkésőbb 2003-ban bizonyult illúziónak, amikor az egyetlen demokratikus párt, a Javlinszkij vezette Jabloko sem jutott be a törvényhozásba, a Dumába az elcsalt választások következtében.

Feltűnt viszont az eredetileg emigráns orosz körökben született úgynevezett eurázsiai gondolat, amely nem más, mint a szlavofil gondolkör és a birodalmi eszme egyfajta összekapcsolása és újraértelmezése. „1921-ben

Szófiában napvilágot látott az *Exodus Keletre* című kötet a következő alcímmel: *Sejtések és megvalósult álmok. Az Eurázsia-mozgalom tézisei*. [...] Ebben Szavickij professzor konstatálja: Oroszország 'nem csupán Nyugat, hanem Kelet is, nem csupán Európa, hanem Ázsia is, sőt nem is Európa, hanem Eurázsia'" (Heller & Nyekrics 2000, 147). Az eurázsiai gondolat bölcsőjénél olyan nagyszerű orosz tudósok álltak, mint Nyikolaj Trubeckoj, Georgij Vernadszkij és Georgij Florovszkij is.

Putyin kedvenc filozófusa az eurázsiai gondolatot tovább fejlesztő Ivan Iljin, akinek hamvait Oroszországba hozatta és eltemettette. Snyder úgy látja, „a XXI. század második évtizedének Oroszországában Iljin gondolatai elégitik ki a legjobban a politikai szükségleteket, töltik ki a retorikai űröket, s látják el 'szellemi erőforrással' a kleptokrata államgépezetet” (Snyder 2018, 265).

Iljin megváltástanára alapozva dolgozta ki a saját koncepcióját Lev Gumiljov, két költő, a Cseka által kivégzett Nyikolaj Gumiljov és Anna Ahmatova fia. A posztszovjet korszakban óriási népszerűsége tett szert ez a gondolat, hiszen egyfajta valláspótlékként szolgált, és kitöltötte a birodalom bukása után a közösség összetartozási tudatában létrejött űrt.

Gumiljov a szlavofil gondolatot fantasztikus regényekbe illő körítéssel újította meg. Szerinte az emberi közösségeket kozmikus sugárzás hozta létre. A nyugati nemzeteket létrehozó sugárzás a régmúltban áradt ki, ezért ezek halottaknak tekinthetők, az orosz nemzetet létrehozó sugárzás azonban csak 1380. szeptember 13-án indult el az űrből, ezért ez a nemzet az egyedüli, amely fiatal és életerős. Az eurázsiai gondolat lényegében nem más, mint spirituálisan feldúsított etnicizmus (Snyder 2019).

Gumiljov a putyini állam ünnepelt filozófusa, egyetemeket neveztek el róla, az egyik ilyen díszprofesszori címet adományozott Szijjártó Péternek.

Jelenleg Alekszandr Dugin Putyin fő ideológusa. Ő radikális neonacionalista, aki a nyugati kultúrától és civilizációtól való teljes elfordulást követeli. Egy vele készült interjúban egyértelműen kiáll a birodalmi eszme mellett: „Őszintén hiszem, hogy a nemzetállamok kora lejárt. Jóval több etnikum létezik, mint nemzet, és maguk a nemzeti határvonalak ebből kifolyólag mindig igazságtalanok. Ezért van újra itt az ideje a Birodalmak létrehozásának” (Dugin 2015).

Dugin szerint ki kell dolgozni egy minden mástól gyökeresen eltérő orosz filozófiát, kultúrát és tudományt, beleértve a természettudományokat is. „A győzelem filozófiája” című cikkében így ír: „Oroszország mélyreható belső átalakítása elkerülhetetlen. Elkerülhetetlenné teszi az Ukrajna demilitarizálására és nácitlanítására indított különleges hadművelet, amely a végletekig kiélezte ellentétünket a Nyugattal és az egész modern nyugati

civilizációval, Nem biztonságosabbé a Nyugat normáit, módszereit, fogalmain, termékeit használni” (Dugin 2022, 9).

Az ukrainai hadművelet elindulása óta Dugin folyamatosan uszít a „fasiszta” Ukrajna és Zelenszkij ellen. 2022. augusztus 20-án pokolgép robbant Dugin lányának, Darja Dugina újságírónak az autójában. Állítólag Dugin is ezzel a járművel akart utazni, de meggondolta magát. Dugina meghalt. A FSZB, az orosz titkosszolgálat szerint ukrán merénylők követték el a tettet, pontosabb és hitelesebb információk azóta sem láttak napvilágot.

Mi Oroszország Ukrajna elleni „különleges katonai műveletének” célja?

A valódi célja a birodalomépítés. Putyin többször kijelentette, a huszadik század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának tartja a Szovjetunió szétesését. Megpróbál helyette egy új birodalmat felépíteni. Oroszország társai különböző, változó nevű szövetségekben mindenekelőtt Belarusz, valamint a kaukázusi és a közép-ázsiai országok. Lukasenka a maga tízmilliós népével a szövetség oszlopos tagja, hiszen az ország viszonylagos jólétét kizárólag az extrém alacsony áron kapott orosz energiahordozóknak köszönheti. Örményország azt várja Oroszországtól, hogy védje meg azeri szomszédja kegyetlenkedéseitől a Hegyi Karabahban élő örményeket. Ennek a szerepnek Oroszország egyre kevésbé felel meg. A közép-ázsiai országok szövetségi hűsége ingadozó, titokban Kínára, a másik szomszédos nagyhatalomra kacsingatnak.

Ukrajna Putyin reménybeli birodalmának koronaékszere lenne mind hatalmas területe, mind lakosság száma – a támadás előtt jóval harminc millió felett volt –, mind pedig természeti kincsei okán. De éppen ebben az országban rendült meg irányító szerepük – először a 2004-es narancsos forradalom, majd a Majdan-téren történt 2014-es események következtében. Ukrajnában korábban helyi bábkormányokkal biztosították az orosz hegemoniát. Az ország élére Putyin 2010-ben a vízvezeték szerelői képzettségű, börtönviselt Janukovicsot helyezte, akit 2014-ben elűztek. Lopott pénzekből épített otrombán giccses palotája a mázsás Swarovski-kristálycsillárokkal és arany szaniter berendezésekkel ma is kedvelt turisztikai látványosság.

Oroszországnak 2014-ben sikerült Ukrajnáról leválasztani az úgynevezett Donyecki és Luhanszki Népköztársaságot, a két orosz szeparatista államalakulatot, amelyet gyakorlatilag senki sem ismert el, és Oroszországhoz csatolni a hadászati lág rendkívül fontos Krím-félszigetet. Itt fekszik ugyanis Szevasztopol, a Fekete-tengeri Flotta támaszpontja.

Ukrajna megtámadása feltárja Oroszország politikájának imperialista jellegét, de rávilágít gyengeségeire is. Ahogy Magyar és Madlovics fogalmaznak: „Ahogy Oroszország birodalmi expanziós ösztöne felébredt a nyugati világ – Putyin által vélelmezett – gyengülése nyomán, Ukrajna lerohanása legitimációs, gazdasági és az orosz informális patronális háló belső viszonyait is érintő válságokat idézett elő. A legitimációs válság gyökere, hogy Oroszország immár nemcsak a központilag szervezett korrupció miatt bűnöző állam, hanem az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőjeként is” (Magyar & Madlovits 2022, 233).

Ez a valódi cél, ehhez képest mit mond a putyini agitáció? „Honvédő háború”-vá stilizálni elég nehéz azt, amikor saját csapatok léptek át egy független állam területére és folytatnak ott 2022 február 24. óta harci cselekményeket, polgári célpontok ellen is. Mindez ellentétes a hágai egyetmennyel, de Putyint és környezetét ez szemmel láthatóan nem zavarja.

Ahogy az sem, hogy zsoldosokat vet be, a Wagner-csoport embereit, jóllehet „zsoldosokat toborozni hivatalosan törvényellenes Oroszországban, olyan tevékenység, amiért az orosz Btk 348. paragrafusa szerint hét évig terjedő börtönbüntetés szabható ki” (Gabidullin 2022, 8).

Putyin folyamatosan kitart a „mi csak védekezünk a minket megtámadó ukrán nácik ellen” propagandájánál. 2023. január 17-én arról beszélt pétervári katonai veteránok előtt, hogy „kénytelenek befejezni a 2014-ben az ukránok által indított háborút”, s csak azért vonultak be katonai erővel Ukrajnába, mert a „békés tárgyalások” nem vezettek eredményre. Lavrov külügyminiszter ugyanezen a napon arról beszélt, hogy a „nyugati politikusok” éppen olyan módon kívánják most megoldani az „oroszkérdést”, mint a múlt század közepén a „zsidókérdés”. Ezzel a NATO-t és az Európai Uniót Hitlerhez hasonlította, az általuk megtámadott Ukrajnának nyújtott katonai és emberieségi támogatást pedig a náci népirtáshoz.

Miről számol be az oroszországi média?

Az oroszországi média gyakorlatilag azonos a kormánypropagandával. A független médiát ellehetetlenítették. Ennek legdrasztikusabb megnyilvánulása, hogy nem sokkal az Ukrajna ellen indított támadás után elfogadtak egy olyan törvényt, amely büntetni rendelte az úgymond „fegyveres erőket diszkreditáló hamis hírek” terjesztését. Ez a törvény lehetőséget ad a hatalomnak a „másként gondolkodók” és a sajtó megrendszabályozására. Ennek a törvénynek a segítségével ítélték 2022. szeptember 5-én huszonkét éves börtönbüntetésre Ivan Szafronov újságíró. Ő a Kommerszant munkatársaként néhány évvel ezelőtt leleplező cikkeket írt Oroszországnak a nemzetközi fegyverkereskedelemben játszott szerepéről.

Ugyanezen a napon egy moszkvai kerületi bíróság helyt adott az oroszországi médiafelügyelet, a Roszkomnadzor keresetének, és visszavonta a legjelentősebb független orgánum, a Novaja Gazeta megjelenési engedélyét. Az indoklás szerint azért, mert a tulajdonosváltás után nem nyújtották be a lap új szervezeti és működési szabályzatát. Dmitrij Muratov, a lap 2021-ben Nobel-békedíjjal kitüntetett főszerkesztője a bíróság döntését „megrendelt politikai ítélet”-nek minősítette.

Szimbolikusan is nevezhetnénk, hogy a nyomtatott változat végét jelentő döntés pár nappal a Szovjetunió utolsó elnökének, Gorbacsovnak a temetése után történt. A lapot 1993-ban alapította néhány, a Komszomolszkaja Pravdából kivált újságíró. Mihail Gorbacsov Nobel-békedíjának egy részét nekik ajándékozta. Ennek a lapnak volt az újságírója a tényfeltáró riportjaival világszerte ismertté vált Anna Politkovszkaja, aki egy írásának címében ezt a kérdést tette fel: „Megér-e egy emberéletet az újságírás?” (Politkovszkaja 2021, 234). Nos, az ő esetében igen volt a válasz. 2006. október 7-én, Putyin születésnapján saját társasházuk lépcsőházában több lövéssel meggyilkolták. A merénylet elkövetéséért öt csecsenföldi férfit ítélték el, a felbújtó személyét hivatalosan ma sem ismerjük.

Egyébként a Novaja Gazeta már 2022 márciusában felfüggesztette oroszországi működését, mivel levetettek a honlapjáról egy, az ukrainai agressziót elítélő cikket. A szerkesztőség néhány tagja Lettországra távozott, és itt indította újra internetes formában a lapot. A Roszkomnadzor ennek oroszországi terjesztését is betiltotta.

2022 áprilisától kezdve szinten internetes szamizdat formában működik az „oroszországi bűnös politikai rezsim” ellen fellépő művészek és értelmiségiek fóruma, a ROAR (Russian Oppositional Arts Review). Oroszul és angolul jelenik meg, így tájékoztatja a világot arról, hogyan gondolkodnak a jelenlegi helyzetről a független művészek.

Oroszországban korlátozzák a szólásszabadságot azáltal is, hogy az ukrainai agresszió ellen tüntetőket letartóztatják. A szociális médiát jólfizetett trollok álhírekkel lepik el, melyeknek célja az emberek elbizonytalanítása. „Az álhír olyan fikciós szöveg, amely valódi újságírói produktumnak tettei magát, hogy egyszerre okozzon zavart az adott eseményt illetően és hiteltelenítse magát az újságírást. A politikusok először maguk terjesztik az álhíreket, majd azt állítják, minden hír álhír, végül pedig azt, hogy csak az ő cirkuszuk tekintendő valósnak” (Snyder 2019, 22).

Nem csoda, hogy az orosz lakosság jó része félreinformált. És Jevtusenko 1961-ben feltett kérdésére válaszolva: igen, az orosz emberek nagy része akarja a háborút.

Az ukrajnai megszállás legitimációjának kísérlete

Putyin maga szánta el magát a birodalmi eszme legitimálásának kísérletére. Egy 2012-es cikkében szögezte le először nyíltan, hogy Oroszország soha nem lesz az EU tagja, mégpedig „a politikai világtérképen elfoglalt különös helye, valamint a történelemben és a civilizáció fejlődésében betöltött szerepe” miatt. A putyini „érvelés” lényege, hogy jogfolytonosságot próbál teremteni a kijevi Rusz és a mai Oroszország között. Putyin számára ideálkép a Kijevi Rusz államisága, amely az ortodoxia összetartó erejével együtt a jövőbeli egység kulcsa lehet. Az orosz történelem folytonosságának hangsúlyozása egyben a mai Oroszország erejét is demonstrálni próbálja. E szerint a logika szerint Ukrajna „nemlétező állam”, Oroszországnak joga, sőt kötelessége a déli területek visszafoglalása. Ebből következik, hogy Ukrajnát – a hatályos államszerződések ellenére – nem tekinti önálló államnak.

2021 júliusában Putyin egy húsz oldalas cikket tett közzé a Kreml honlapján orosz és ukrán nyelven. Címe: *Az oroszok és az ukránok történelmi egységéről*. Ebben megtalálhatók korábbi nyilatkozatainak elemei, de a szöveg egésze minden eddiginél radikálisabb. Putyin ugyanis itt elvitatja a szomszéd államnak a létezéshez való jogát. Lényegében a kijevi Rusz helyreállítását jelöli meg politikai célnak, amikor azt állítja, hogy az egységes orosz népet – mely három változatban létezik: nagyorosz, kisorosz (ukrán) és fehérorosz – a szovjet rendszer, úgymond „szétdarabolta” azzal, hogy 1918-ban külön államiságot juttatott a déli területeknek Ukrajna néven.

A Szovjetuniót nevezi meg minden bajok okozójaként. Arra utal ezzel, hogy az 1924-ben keletkezett szovjet alkotmány tartalmazza a köztársaságoknak az államszövetségből való kilépésének a jogát. Így pedig – állítja Putyin – egy robbanással fenyegető bombát építettek be az államiságba, amellyel lényegében kirabolták Oroszországot.

Ebben a posztbirodalmi érvelésben nincs helye a külön ukrán államiságnak, amelynek kialakulását „Lenin hibájának” nevezi. Rámutat arra is, hogy hosszú ideig az Ukrajnából érkezett Hruscsov és Brezsnyev állt a Szovjetunió élén, és hibájukul rója fel, hogy „elősegítették az ukrán kultúra és identitás fejlődését”. Ennek következtében, állítja, az ukránokat napjainkban erőszakos asszimiláció fenyegeti a Nyugat és annak katonai ereje, a NATO részéről. Ukrajnát Putyin szerint egy Oroszország elleni hídfőállásnak építették ki.

De ez még mindig nem indokolná a nem NATO-ország Ukrajna fegyveres orosz megszállását. Kik hát az ottani ellenségek? Erre a választ megadta Putyin a győzelem napi és számos más beszédében, ezt harsogja a kormánypárti média. (Más gyakorlatilag nincs is Oroszországban.). Az ellenségek a fasiszták, a nácik, a neonácik. Az orosz közbeszédben nincs

durvább szó a „náci”-nál, a „fasisztá”-nál. Az orosz gyerekek nem rablóbandát játszanak, hanem fasisztát-partizánt. Hatásos fogása a megtévesztő manipulációnak a nácikra, a fasisztákra való utalás. Putyin az általa „különleges katonai művelet”-nek nevezett okkupáció céljának a „náciitlanítást” nevezi.

Csakugyan vannak Ukrajnában nácik, neonácik, fasiszták, annyian, hogy tankokkal kell harcolni ellenük?

Putyin már a Krímnek Oroszországhoz való csatolásáról szóló okmány aláírásakor „nacionalistákat, neonácikat, ruszofóbotkat és antiszemitákat” említett, akik, úgymond, puccsot hajtottak végre Ukrajnában, és mind a mai napig meghatározó szerepet játszanak az ország életében. „A Krím és Szevasztopol lakosai Oroszországhoz fordultak segítségért, ezt nem utasíthattuk vissza, ez árulás lett volna részünkről” (idézi Adler 2022, 76).

Az orosz propaganda sokat emlegeti ellenségként az úgynevezett banderistákat. Sztepan Bandera (1909–1959), az Ukrán Nacionalisták Szervezetének vezetője csakugyan kollaborált a náci megszállókkal. A vörös-fekete zászlós Bandera zászlóalj számos tömeggyilkosságban vett részt. Lembergben és környékén a hozzájuk csatlakozott ukrán úgynevezett polgárőrökkel együtt néhány hét alatt több mint hússzezer zsidót gyilkoltak meg, de majd százezer lengyelt is, mivel Nyugat-Ukrajnában egy etnikailag tiszta ukrán országot akartak létrehozni. Bandera a világháború után nyugatra menekült, 1959-ben a KGB emberei Münchenben meggyilkolták.

Bandera megítélése a mai Ukrajnában Janus-arcú. Mivel a szovjet hatalom ellen harcolt, vannak, akik hősként tekintenek rá, mások legszívesebben kitörölnék a nevét a történelemkönyvekből. Lembergben több utca is viseli a nevét, Kijevben pedig 2016-ban a Moszkva sugárutat nevezték át Bandera sugárútnak. A lengyelek viszont tömeggyilkosnak tartják, s a lengyel médiában érthetően nagy felháborodás fogadta azt a hírt, hogy az ukrán vezérkari főnök 2022 szilveszterének éjszakáján Bandera arcképével pózolt a televízióban. Összességében azonban az igazi banderisták nem tűnnek komoly erőnek.

Az egyetlen csakugyan neonácinak nevezhető nagyobb társaság az Azovi Nemzeti Gárda. Ők valóban masíroztak horogkeresztes zászlókkal és hangoztattak náci, fajvédő jelszavakat. A most folyó háború idején a mariupoli vasművet, az Azovszalt védelmezték. Az oroszok véres csatában elfoglalták Mariupolt és 2022 májusában elfogták a zászlóaljnak a vasműben levő tagjait, köztük vezetőjüket, Denisz Prokopenkót. Az orosz híradás szerint tetteiért nemzetközi bíróság előtt fog felelni.

Az orosz sajtó azt állítja, a Donbaszban és Luhanszkban

a hivatalos szervek támogatásával zajlanak tüntetések és fáklyás felvonulások a náci szervezetek háborús bűnözőinek tiszteletére. Etnikai tisztogatással és katonai beavatkozással fenyegetőznek. Donyeck és Luhanszk lakói fegyvert ragadtak, hogy megvédjék hazájukat, a nyelvüket és az életüket. Az ukrán városokon keresztülsöprő pogromok után, az odesszai 2014. május 2-i tragédia után, amikor ukrán neonácik elevenen égettek meg embereket, most újabb Katynt akarnak rendezni? A banderisták követői a Krímben, Szevasztopolban, Donyeckben és Luhanszkban ugyanezt a népiertást akarják elkövetni. (idézi Adler 2022, 133)

Az orosz propaganda által zsidó Hitlerként emlegetett Volodimir Zelenszkij vezetésével úgymond megsemmisítő táborokat állíttatott fel, ahol auschwitz technológiával gyilkolják a „tisztavérű” oroszokat, áldozataik száma több tízezer, sőt, százezer. Magyar „hírforrások” ehhez csatlakozva közlik, hogy magyarokat is gyilkoltak hasonló nagyságrendben.

Az orosz rágalmazó sajtó célkeresztjében Volodimir Zelenszkij áll. Ő 1978-ban született Krivij Rihban, orosz anyanyelvű zsidó családban. Szülővárosában jogi diplomát szerzett, de jogászként soha nem dolgozott. Színészként, előadóként lépett fel, megalapította a Kvartal 95 filmstúdiót. Országosan népszerűvé *A Nép Szolgája* című filmsorozatban lett, amelyben az általa alakított szereplőt váratlanul államelnökké választják. És az élet megvalósította a film történetét. Zelenszkij a filmsorozat címén pártot jegyeztetett be, és 2019-ben csakugyan Ukrajna államfőjévé választották.

Zelenszkijt az orosz kormánymédia folyamatosan véreskező gyilkosnak nevezi, Putyin egyik televíziós nyilatkozatában pedig „drogos újnáci”-nak. Köztudomású, hogy Zelenszkij fejére már 2022 februárjában vérdíjat tűztek ki. Egy televíziós felvételen úgy búcsúzott el, mint egy „még létező ország még életben levő államfője”. Ekkor az orosz propagandagyár elkezdte megint ontani a hazugságot arról, hogy Zelenszkij ellopta az államkasszát és külföldre menekült.

A tolvaj és gyáva zsidóról szóló rágalmak fényes cáfolataként Zelenszkij 2022. február 26-án reggel megjelent Vladiszlav Gorodetszkij legendás épülete, a kijevi kimérás ház előtt és nyilatkozott a tévéstáboknak. Tény, hogy az ukrán szabadságért folytatott harc élén egy orosz anyanyelvű, a zsidó hagyományokhoz kötődő ember áll mind a mai napig.

Kit szolgál az egyház a testvérháború idején?

Az orosz vezetők gyakran hivatkoznak keresztényinek éppen nem nevezhető cselekedeteik kapcsán is Istenre. Putyin maga is sokat jár

templomba, egy video alapján még a hagyományos, és felettébb nem higiénikus ikoncsókolgatástól sem riad vissza. A krími félsziget orosz katonai elfoglalása után, 2014-ben így nyilatkozott: „Oroszországnak spirituális joga van a Krímre!”

Putyin mögött már 2000 óta ott állnak „spirituális legitimációs bázisként” az ortodox egyházi vezetők, akik beszédeikben Vlagyimir Putyint az orosz törzseket 899-ben a kereszténység útjára terelő Vlagyimir nagyfejedelem reinkarnációjaként tüntetik fel. Az Orosz Pravoszláv Egyház a három, zömében keleti szláv etnikumú országot – Oroszország, Belarusz, Ukrajna – fogja össze felekezeti szempontból.

Ahogy Ilarion metropolita mondta 2013-ban egy, a hármас határon építendő templom alapkövének letételekor: „A Szent Rusz nem a távoli múlt jelensége. A Szent Rusz tovább él emberek millióinak szívében és értelmében, akiket egyesít az Orosz Pravoszláv Egyház”.

A moszkvai központú Ortodox Egyház, melynek élén jelenleg Kirill (polgári nevén: Vlagyimir Mihajlovics Gungyajev) pátriárka áll, a történelem során mindig is támogatta a világi – cári – hatalmat. Nincs ez másként most sem. Kirill, aki állítólag már KGB-s ügynöki múltja idején jó viszonyt alakított ki Putyinnal, mindenben szervilis módon kiszolgálja annak politikáját. A „gazda” védelme alatt álló főpapnak egyébként gigantikus vagyona van, ezt állítólag az ukrán cigarettamaffiához és egyéb törvénytelen működő szervezetekhez fűződő kapcsolatának köszönheti.

Jó példa arra, hogyan támogatja az Orosz Ortodox Egyház Szinódusa, élén a pátriárkával Putyin és szövetségesei politikáját, hogy 2020. augusztus 25-én felmentette hivatalából Pavel Ponomarjov atyát. Akkoriban éppen az elcsalt választások után ezrek tiltakoztak Minszk utcáin. A rendőrség államfői parancsra rendkívül durván lépett fel ellenük, sokakat börtönbe zártak, ahol gyanús halálesetek is történtek. Köztudott volt, hogy Putyin hallgatólagosan a fehérorosz államfőt támogatta ebben a konfliktusban.

A lakosságot elkésérítette a brutális rendőrségi fellépés. A Fehérorosz Ortodox Egyház vezetője, Pavel Ponomarjov atya ekkor arra kérte Lukasenka államfőt, fékezze meg a hatósági erőszakot a tüntetők ellen. Lukasenka egy 2020. augusztus 22-én elmondott beszédében elítélte az egyház „beavatkozását” az utcai eseményekbe, és felszólította az érintett papokat, hogy szégyelljék magukat. Három nappal később a moszkvai szinódus leváltotta posztjáról Pavel atyát.

Amit Kirill pátriárka megtehetett Belarusz esetében – hogy nyíltan beavatkozott a választási csaló Lukasenka érdekében –, nem teheti meg Ukrajnában. Az ukránok vallási szempontból meglehetősen egységesek, 78 százalékuk vallja magát ortodoxnak. A helyzetet bonyolítja azonban, hogy jelenleg Ukrajnában két, magát ortodoxnak nevező egyház működik.

Viszonyuk nem mondható paradicsomian békésnek, egyszerűen szólva: háború zajlik az aranyozott hagymakupolák alatt is.

A hívek számát tekintve a nagyobb a Moszkvai Patriarchátus Ukrajnai Ortodox Egyháza. Ennek feje a Moszkvában székelő Kirill pátriárka. Ebből vált ki 1991-ben az önállóságra (ortodox terminussal: autokefáliára) törekvő Ukrán Ortodox Egyház. Ez az egyház elsősorban Nyugat-Ukrajnában erős.

Mindkét ortodox egyház Vlagyimir nagyfejedelem döntésére vezet vissza eredetét, a jelenlegi helyzetben azonban két ellentétes oldalon állnak. Kirill pátriárka Ukrajna megszállásával kapcsolatban is Putyin mellett áll. Putyin ma is Oroszország részének tekinti Ukrajnát, ezen az alapon indította a hadsereget a déli területek „visszafoglalására”.

Ezt a nézetet képviseli a moszkvai vezetéshez hű Moszkvai Patriarchátus Ukrajnai Ortodox Egyháza is. Szerintük tehát nincs is háború. A kijevi Pecserszka Lavra püspöke így beszélt az ősi templomban a híveihez: „Mivel az oroszok és az ukránok egy nép, egy vallással, az orosz hadsereg nem ellenség. Az Ukrajnában élőknek a békéért, nem a győzelemért kell imádkozniuk” (Weberné 2022).

De már nem ők képviselik kizárólag a hívő ukránokat. Az önálló egyházi státusra törekvő ukrán ortodoxok története szorosan összefonódik az ukrajnai forradalom történetével. A 2014-es majdani forradalmat követően Petro Porosenko elnök 2018-ban azzal a kéréssel fordult I. Bartolomeiosz konstantinápolyi ökumenikus pátriárkához, hogy adjon ki bullát az egységes és önálló ukrán ortodox egyház létrehozásáról, kijevi patriarchátussal.

Kirill pátriárka folyamatos heves tiltakozása ellenére I. Bartolomeiosz eleget tett a kérésnek, és 2019. januárjában elismerte az Ukrán Ortodox Egyház Egyház függetlenségét, ennek lelki vezetőjévé pedig Epifanyij metropolitát nevezte ki. A független egyházat eddig négy ortodox egyház ismerte el. Az új, nemzeti egyház születését Ukrajnában nagy örömmel fogadták, létrejöttében a Moszkvától való szellemi függetlenség fontos zálogát látták. A moszkvai egyházi vezetés viszont nem ismerte el az új egyházat, a döntés miatt pedig megszakította kapcsolatát Konstantinápolyal.

Jelenleg tehát két ortodox egyház működik Ukrajnában. A Moszkvához hű egyház képviselői ma is „Szent Vlagyimir spirituális döntése” alapján hirdetik az orosz és az ukrán nép és vallás azonosságát. A fővárosban a hatalmas Vlagyimir szobor keresztje árnyékában felvonuló „testvéri tankok” látványa, az ágyúdörgés és a rakéták becsapódása persze jócskán hitelteleníti az aranyozott ikonosztázok előtt elhangzó szavakat.

A majdani forradalom után megszületett Ukrán Ortodox Egyház ezzel szemben nyíltan támogatja az ország vezetését a megszállók elleni harcban. Epifanyij metropolita, az egyház főpapja így buzdítja híveit: „Imádkozunk és

cselekszünk. A hívőknek oltalmazniuk kell az országot. Hősies népünk megvédi magát” (Weberné 2022).

Látnunk kell: az Ukrajna területéért folytatott harc nemcsak fegyverekkel folyik. Ha az oroszok győznek, az önálló ukrán egyháznak, sok hívő ember lelki vigasztalójának és bátorítójának is vége lesz. Az aranyozott kupolák alatt pedig Putyin egyházi fegyverhordozója, Kirill pátriárka marad a lelkek egyedüli ura.

Hogyan fogadta a lakosság Ukrajnában a támadást?

Erről a szemtanúk vallanak a leghitelesebben. Geraszimov háborús naplójából tudjuk, hogy lakóhelye, az orosz-ukrán határtól negyven kilométerre fekvő Harkiv az első pillanattól kezdve ki volt téve a támadás minden erejének. Ezen Vitalij Szkakun ukrán tengerészgyalogos hőstette sem változtatott, aki február 24-én saját magával együtt felrobbantotta a Henyicseszk-hidat, hogy feltartóztassa az oroszok előnyomulását.

Február 24-én Harkiv népe robbanások zajára ébredt, s arra, hogy nem folyik víz a csapokból, a központi fűtés sem működik. Az internetről aztán megtudták, hogy megkezdődött a különleges katonai művelet. Az emberek az utcai kútnál gyülekeztek nagy edényekkel. Aztán már víz sem volt. Az élelmiszerboltokban elfogyott a palackos ásványvíz. Aztán a konzervek, végül a vodka. Aztán nem volt már semmi: kiürültek a polcok.

Az emberek menekültek. Aki tudott, falura ment, gondolta, a dácásban biztonságosabb az élet. Akinak rokona volt Nyugat-Ukrajnában, oda. Sokan egyenesen a határ felé, hiszen a lengyelek idejekorán bejelentették segítő szándékukat. Két héttel a különleges katonai művelet megkezdése után a város lakosságának egyharmada, mintegy hatszázezer ember már elhagyta Harkivot. Köztük Jeva Szkaliecka, a tizenkét éves iskolás. Miután lakásukat rakétatalálat érte, vonatra szálltak Ungvár irányába, onnan pedig Budapestre. Megismerkedett a *Channel 4 News* riportereivel, az ő segítségével nagymamájával együtt kijutott Dublinba. Írországból új barátokat is talált, a háborúról írt naplójából pedig sikerkönyv lett.

Nyugat-Ukrajnában pár héttel később alakult ki a harkivihoz hasonló helyzet. Aztán elfajultak a dolgok. Bucsában összekötözött kezű civilek holttesteit találták, nyilvánvalóan kivégezték őket. Mariupolban rakétatalálat ért egy szülőotthont, újszülöttek, anyák lelték halálukat. Naponta hallunk híreket arról, hogy orosz katonák békés polgárookra lőnek, sok helyről jelentik nők tömeges megerőszakolását.

Mindenki szenved, nemcsak az emberek, hanem az állatok is. Nemcsak a házi kedvenceknek nem jut élelmiszer, hanem az állatkertek lakóinak sem. Amikor a harkivi állatkert két gondozója felkereste a haldokló

állatokat, hogy megetesse őket, néhány orosz katona agyonlőtte őket. Egyre nagyobb gondot okoznak a temetetlen holttestek. A mikolajevi régió kormányzója, Vitalij Klim arra kérte még 2022 nyarán a lakosságot, segítsen összegyűjteni az orosz katonák holttesteit, hogy visszaküldhessék őket a hazájukba. A helyiek, érthető módon nem lelkesedtek a feladatért, attól is féltek, a saját halottaiknak nem jut majd elég koporsó. Az összegyűlt halottak egy részét az ukrán vasúttársaság hűtőkocsikban orosz területre szállította, de nem vették át őket. Az orosz fél sokáig nem nyilatkozott a halottak ügyében. Gyaníthatóan azért nem, mert így kiderülne, sokkal több orosz katonai áldozattal járt a megszállás, mint amennyit eddig közöltek. Viktor Andrusziv belügyi tanácsadó „Keresd a sajátodat” címmel egy internetes oldalt nyitott, ide tették fel azoknak a katonáknak az iratait és fényképét, akiket azonosítani tudtak. Sok holttestnél azonban erre már nincs mód iratok hiányában és a holttestek állapota miatt.

Mediatizált világban élünk, ebben folyik az orosz elnök speciális hadművelete is. Láttam egy televíziós riportot, Mariupol romos utcáin egy riporter orosz nyelven faggatta a járőkelőket, kiejtésük alapján oroszokat arról, kik pusztítják a városukat. „Ukránok!” – kiabálták – „csak ukránok támadnak bennünket!” Honnan tudták ilyen tévedhetetlen bizonyossággal, kik indították a rakétákat? Nyilván az orosz nyelvű rádióból, televízióból, internetről.

Egy év küzdelem után

Ma már világos, a villámháborúnak indult beavatkozás egyre tovább húzódik és egyre több halálos áldozatot követel, és nemcsak ukrán részről. Milliók hagyták már el a háború színhelyét, s letek legalábbis ideiglenes befogadásra a szomszédos országokban. Az oroszok harci készsége is gyengül, a kötelező besorozás hírére katonakorú férfiak ezrei, tízezrei hagyják el az országot. A reguláris erők és a Wagner-csoport között is elmérgesedett a helyzet, mivel az előbbiek nem adnak az utóbbiaknak megfelelő mennyiségű muníciót.

A szomszédos országok is egyre türelmetlenebbek Putyin háborús örületével szemben. Ami még eddig sose fordult elő – Örményország nyíltan szembefordult az orosz döntéssel. Putyin idén is hadgyakorlatot akart tartani a kaukázusi ország területén „Megbonthatatlan testvériség 23” elnevezéssel. Nikol Pasinjan örmény elnök 2023 január 10-én bejelentette, nem engedi meg a hadgyakorlat tartását országa területén. A döntés oka az lehet, hogy az azeriek lezárták a Laçin (örmény neve: Berdzor) város melletti folyosót, amelyen keresztül közlekedtek az enklávében lakó örmények és az anyaországiak. Itt jártak át az élelmiszert és orvosi eszközöket, gyógyszereket

szállító teherautók. Most nincs erre lehetőség, humanitárius katasztrófa fenyegeti a Hegyi Karabahban élő kétszázezer örményt.

2023. január 14-i hír, hogy Kazahsztánban megfosztották minden hatalmától a korábban megbukott elnök, a mélységesen korrupt és Putyin-párti Nurszultan Nazarbajev egész családját. Ezzel tovább gyengülhet Oroszország és Kazahsztán amúgy sem felhőtlen viszonya. Márpedig Kazahsztánhoz Oroszországot nagyon fontos gazdasági érdekek fűzik: itt bányásszák ugyanis azt a jó minőségű uránércet, amelyből orosz technológiával fűtőelemeket állítanak elő atomerőművek – többek között a paksi számára is. Bomlani látszik tehát a Kaukázusban és Közép-Ázsiában „a nagy Oroszország kovácsolta frigy”. Közben Ukrajna egyre több katonai segítséget kap a NATO-tól, és humanitárius támogatást számos országtól. Sokan rettegnek attól, és nem megalapozatlanul, hogy Putyin beváltja szörnyű fenyegetését a nukleáris fegyverek bevetéséről.

Ami biztos: az eufemisztikusan „különleges katonai művelet”-nek nevezett oroszországi támadás máris óriási károkat okozott a természetben, épületekben, közösségi létesítményben, emberi életekben és lelkekben. Nem tudhatjuk, mikor lesz vége, azt még kevésbé, mi lesz utána.

Az már most biztosnak látszik, hogy Putyin terve: Oroszország és Ukrajna jó részének egybekapcsolása – a Kijevi Rusz mintájára – nem fog sikerülni. A nemzetközi közvélemény az ukránok mellett áll, humanitárius és katonai segítséget is kapnak a NATO-országok jó részétől. Az a valószínű, hogy a „különleges katonai művelet” egyfajta kompromisszummal fog végződni, egy olyan egyezményvel, amelynek alapján mindkét fél arcvesztés nélkül ki tud hátrálni az egyre több áldozatot kívánó pusztításból.

Mi lesz Oroszországban egy ilyen kompromisszumos béke után, mikor rá kell jönniük sokaknak arra, hogy a cinkkoporsóban hazatérő katonák lényegében fölöslegesen veszítették életüket? Talán egy „zavaros időszak” – *szmutnoje vremja* – következik be, de ilyen előfordult már nem is egyszer Oroszország történetében. Az biztos, a testvéri tankok felvonulása városaikban nem győzte meg az ukránokat arról, hogy csatlakozniuk kell az orosz birodalomhoz. Ellenkezőleg, a támadás megerősítette az ukrán nemzettudatot. Minél előbb belátják ezt Moszkvában, annál hamarabb ér véget ez a szörnyű testvérháború.

Felhasznált irodalom

Adler, Sabine. 2022. *Die Ukraine und wir. Deutschlands Versagen und die Lehren für die Zukunft*. Berlin: Ch. Links Verlag.

- Aszalós, Sándor. 2022. „Az orosz identitásproblémák.” *Élet és Irodalom* 66 (37): 8.
- Barotányi, Zoltán. 2023. „'A nép igazán gyászolta' – Interjú Szilágyi Ákossal.” *Magyar Narancs* 35 (8): 8–10.
- Dugin, Alekszandr. 2015. „[Bírodalom épül a Nyugattal szemben.](#)” *alfabír.hu* 2023. augusztus 7.
- . 2022. „A győzelem filozófiája.” Fordította: Szilágyi Ákos. *2000* 34 (2): 28–41.
- Gabidullin, Marat. 2022. *Orosz zsoldosok Putyin szolgálatában.* Fordította: Ádám Péter. Budapest: Corvina.
- Geraszimov, Szergej. 2022. *Harkini napló. Feljegyzések egy ostromlott városból.* Fordította: Bartók Imre. Budapest: Helikon Könyvkiadó.
- Heller, Mihail & Alekszandr Nyekrics. 2000. *A Szovjetunió története.* Fordította: Kiss Ilona. Budapest: Osiris Kiadó.
- Magyar, Bálint & Madlovits Bálint. 2022. *Posztkommunista rendszerhatározó. Aktorok, intézmények, dinamika.* Budapest: Kalligram.
- Miller, Alekszej. 2022. „Nemzeti identitások Ukrajnában.” Fordította: Szilágyi Ákos. *2000* 34 (2): 3–21.
- Nyikolszkij, Szergej. 2022. „A 'győzelem filozófiájának' veresége.” Fordította: Szilágyi Ákos. *2000* 34 (2): 28–41.
- Politkovszkaja, Anna. 2021. *Csakis a tiszta igazat.* Fordította: Torma Péter. Budapest: Athenaeum.
- Snyder, Timothy. 2018. „Ivan Iljin, Putyin filozófusa.” Fordította: Wessely Anna. *BUKSZ* 30 (2–4): 258–266.
- . 2019. *A szabadság felszámolása.* Fordította: L'Homme Ilona. Budapest: 21. Század Kiadó.
- Szkaliecka, Jeva. 2022. *Nem tudod, mi a háború. Egy ukrán kislány naplója.* Fordította: Kustos Júlia. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Weberné Zsikai Mária. 2022. „Kié lesz a régió és a vallás?” *Reformátusok lapja* 13: 16.